УДК 821.161.2.09

Ольга Куца

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: МІЖ ДВОМА ЛІТЕРАТУРАМИ

Охарактеризовано українсько-російські літературні відносини 60–80-х рр. XIX ст., у центрі яких перебував М. Драгоманов. Висвітлено його літературно-теоретичні пошуки, окреслені ним шляхи розвитку української літератури в напрямі європеїзації. Проаналізовано причини недооцінки М. Драгомановим національної літератури, його погляди на проблему двомовності творчої інтелігенції.

Ключові слова: європеїзація, українсько-російські літературні відносини, „общеруська" література, літературні теорії.

Kutsa O. M. Drahomanov: Between two Literatures. The article deals with the Ukrainian-Russian literary relationships during the 60−70th years of the XIXth century. M. Drahomanov was an active participant of the relationships and strained them. The article characterizes M. Drahomanov 's literary-theoretical searchings and the ways of the development of the Ukrainian literature towards Europeization defined by the scientist. The reasons of M. Drahomanov's underestimation of the national literature and point of view to the problem of the creative intelligentsia are analyzed.

Key words: Europeization, the Ukrainian – Russian literary relationships, „obshcherus 'ka" literature, literary theories.

Кількадесятилітнє балансування М. Драгоманова між двома літературами – українською і російською − спричинило не тільки навішування на постать другого після П. Куліша „національного письменника" (І. Франко) несправедливих ярликів, а й появу дослідницького напрямку, який можна окреслити як антидрагоманознавство. Десятки учених, які з каменярським завзяттям бралися розглянути підводні рифи спадщини „свідомого українця", щоб нарешті „заграти на всіх клавішах драгоманівщини" (М. Павлик), не могли оминути його донкіхотства з російською літературою. Розрив із українським громадянством, який завдав йому майже смертельного удару, – це був розрив „in punkto націоналізму та російської літератури". У це відгалуження, за його ж висловом, „літературної моралі" М. Драгоманов вносив найбільше відваги, допускаючися помилкових теоретичних узагальнень та одночасно ілюструючи їх діаметраль-

© *Куца О., 2008*

ними практичними діями. Відстоюючи до кінця життя свої погляди на значення російської літератури для розвитку української, непоступливий М. Драгоманов все-таки мав мужність визнати себе Дон-Кіхотом у цій справі.

Складна проблема українсько-російських літературних відносин, які загострював і у центрі яких він стояв, викликала у дослідників переважно ідейно-світоглядний інтерес. Літературне ж „росіянство" М. Драгоманова потребує глибокого наукового розгляду на основі якнайширшого контексту його висловлювань і поглядів, вивчення всієї сукупності архівних джерел, листування із численними українськими та російськими кореспондентами, а особливо перегляду його пропаганди російської літератури з обов 'язковим врахуванням утилітарних – у кількох напрямах – мети та завдань, які мала виконати ця пропаганда.

М. Драгоманов як літературний критик і політичний письменник завжди „орудував" у письменстві „літературним ножем", „Геракловою лопатою" чи „сокирою Рубача", часто ранив невинних, таких же одержимих українською ідеєю, як він. Цей факт помітно провокував недооцінку його ролі в українському літературному поступі, якого він справді часто не бачив і недооцінював. Недооцінку національної літератури провокував період „страшного і фатального затишку" (І. Франко) у ній в післяшевченківський період. Порівняно з бурхливою боротьбою течій і напрямів у європейських літературах ерудований М. Драгоманов спостерігав в українській „початкову школу" (М. Рудницький).

Оцінивши мізерні здобутки українського письменства другої половини 60-х рр., він постав перед дилемою: або бути „українськими росіянами", або, потративши всі сили на „даремні теоретичні спори", зробитись під тиском імперії „великорусами" чи „пасивними" білорусами. М. Драгоманов вибрав перше: силою Росії підіймати Україну, українську літературу, через російську ж виходити у слов 'янський світ і Європу. А „великоросів", як видавалось йому, можна було „уговорити..., щоб вони не дуже то лізли русити чужі окраїни" (З листа до М. Бучинського). Реально можлива в той час громадсько-політична тактика – через російську літературу – була цілком закономірною: історично-суспільні обставини силою зіштовхували українських інтелігентів на стик двох культур, спонукали вирішувати

проблеми української літератури із „общеруської” точки зору, тобто робити „примирення” там, де „точки примирення бути не може” (І. Рудченко).

Пасивно-очікувальної позиції М. Драгоманов зайняти не міг. По-перше, її відкидала його неспокійна вольова натура, особлива „психічна тяга” (Д. Осянико-Куликовський); по-друге, він цілком правильно передбачав небезпеку остаточної втрати зв ’язків революційно настроєної української молоді з національним ґрунтом, бо вона і надалі зливалася б із російським визвольним рухом, а у школах виучувала б такі „історичні” факти, як легенду про Сусаніна або куди скочив кінь Іллі Муромця; по-третє, „росіянство” М. Драгоманова, що його він застерігав не ототожнювати з „москвитизмом», мало ще одну важливу „утилітарну” мету: не прийняти українцям російську літературу за „общу руську”, тобто „свою”, рідну – означало відмовитися від спільних духовних надбань, насамперед від творчості Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, І. Богдановича, М. Гнідича, М. Остроградського, М. Костомарова, М.Гоголя та інших, а залишитись із 5-6 україномовними письменниками.

Після появи кожного невдалого твору М. Драгоманов, як свідчив, „з великим страхом” очікував кепкувань противників на зразок тургенівського Пігасова. Перебільшувати його роль в утвердженні літературного „общерусизму” не слід ще й тому, що на той час статус „общеросійської” („общеруської”) був уже досить міцно закріплений за російською, а насправді „великоруською” літературою. У діяльності він здебільшого опирався на положення і висновки авторитетних учених – М. Костомарова, І. Срезневського, М. Максимовича, П. Куліша. Відсунувши на другий план національну своєрідність українського письменства, М. Драгоманов сформулював штучну теорію „чотирьох літератур”, яку в Галичині порівнювали з „літературним феодалізмом”. Є. Желехівський, наприклад, у листі до нього від 11 лютого 1873 р. писав: „Не можу я порозуміти, на чім Ви основуєте Ваш поділ літератури... і не смію відтак спорити з Вами , але гадаю, що для заспокоєння наших українсько-руських бажань така дистинкція мало що або таки нічого не причиняється. Який маєм ми, русини, безпосередній пожиток для нашої літератури з писань Гоголя, з більшої половини Гребінки і других таких? Сумну згадку нашого вікового яничарства!” [1, 145–146].

Погоджуючись із дослідниками стосовно шкідливості теорії „чотирьох літератур” М. Драгоманова, треба мати на увазі, що вона не була його власною побудовою, а лише систематизацією попередніх літературно-теоретичних пошуків учених. Наприклад, раніше викладений аналогічний поділ О. Пипіна („Обзоръ истории славянских литератур”) І. Франко оцінював як дуже потрібне „діло”, адже йшлося про „окремішність” української літератури. Сам М. Драгоманов категорично відкидав прочитування в теорії „чотирьох літератур” призначення українській для „домашнього вжитку” й пояснював таке розуміння нечіткістю викладу власних думок. Українську літературу, що мала в російських соціально-політичних умовах малі шанси для розвитку, через 20–30 років можна було, на його думку, „розширити”. Цей період, тобто 20–30 років, М. Драгоманов програмував працювати над „основами”, а далі − „хто знає..., що станеться з теперішньою Росією...?” [4, 188]. Від теорії „чотирьох літератур” учений відмовився вже в 1875 р., а шалена атака на нього за цей поділ із боку російських шовіністичних сил, у тому числі й літературно-наукових, посилювалася: цей „хитромудрий Одісей”, наважившися „дробити” розумові сили Росії, „хватнув занадто сміливо” (М. Рігельман), бо „провінційне плем ’я” не може мати „окремої” літератури (О. Мілюков). В адміністративних та наукових колах Києва не сумнівалися, що відокремлення української літератури в теоріях М. Драгоманова не є кінцевою метою, а лише „засобом”, яким йому можна було скористатись.

Аналізуючи винесену в заголовок статті проблему, не можна оминати фактів, що українець М. Драгоманов виховувався на творах російської, як зізнавався, „рідної” йому літератури. Він визнавав “общеруську” культуру й літературу як щось вище від української, почував себе сином Росії. Улюбленим письменником М. Драгоманова, як і багатьох його університетських товаришів-українців, став І. Тургенєв. У 90-х рр. він про це напише: ”...Там (у творах Тургенєва. − О. К.) наші почуття, наші думки, наша психіка!” Як підсумовував Л. Білецький, російська література виконала стосовно М. Драгоманова “фатальну роль”. Одночасно він найперший з українців, а здебільшого і єдиний, подібно до М. Костомарова у 60-ті рр., приймав із боку представників російської науки удари за пропаганду українського літературного „сепаратизму”.

Важливо підкреслити, що Україна періоду юності М. Драгоманова фактично, формально і в колективному самоусвідомленні існувала як колоритна провінція Російської імперії. Сам М. Драгоманов у 80-х рр. писав, що історичні поняття М. Карамзіна, автора відомої „Истории Государства Российского", були поняттями "звичайного середнього великороса, для якого ... за Смоленськом починається Польща" [3]. Так само й авторитетні вчені М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський трактували історію "южной части" Росії з великодержавницьких позицій. Русифікація України, зокрема міст, досягла апогею. Українське панство майже цілком зреклося своїх національно-історичних традицій – "було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою" [4, 151]. Більшість дворянства, побоюючися репресій, стояла осторонь культурного життя нації, а змосковлене православне духовенство навіть сприяло русифікаторським тенденціям. Прогресивні діячі російської демократії захоплювались етнографією та героїчною історією України і вважали її етнічною частиною у складі єдиної Росії, виявляючи грубе незадоволення, коли виникала найменша загроза порушення інтересів цієї цілості. Ставлення В. Бєлінського до "хохлацької" літератури, яка могла зашкодити "його рідній літературі, роздражнюючи його уряд" [5, XIV], викликало відповідний резонанс в „общеруському" письменстві. Польська шовіністична експансія та ще ідеологічно небезпечніша від неї промосковська політична орієнтація, що панувала на обріях галицького відродження, також відкидали все українське. Цьому сприяла широка й щедро субсидійована російським урядом пропаганда про силу Росії та її бажання об'єднати всі слов'янські народи. Використовувати "селянську" мову в літературі, спілкуванні між інтелігенцією оголошувалось божевіллям і нікчемністю, оскільки, мовляв, у Росії вже була "готова і багата література" (І. Франко). І хоча думки про єднання Галичини з Україною вже знайшли поетичне втілення у творчості М. Шашкевича, брак внутрішньої територіальної інтеграції засвідчує, що української нації в повному значенні цього слова тоді не існувало. У час свідомого зацікавлення М. Драгоманова українською літературою „маєтковий споживач" (П. Філіпович) уже не мав у ній ніякої потреби.

Коли проти українства одночасно виступили такі видання, як „Московские ведомости", „Киевский Телеграф", „Вестник Юго-

Западной и Западной России”, „Русский вестник”, „Русское слово”, „Библиотека для чтения”, „Время”, „День”, „Труды Киевской духовной академии”, „Руководство для сельских пастырей”, „Университетские киевские издания”, „Сион”, коли проти М. Костомарова різко виступив архиєпископ А. Мартиновський у статті „Еще о хохломании”, М. Драгоманов вирішив, що українська література повинна змінити напрям розвитку – взяти своїми гаслами демократизм і поступові – „новоєвропейські” – ідеї віку, що надалі вона “мусить розвиватися на міцній, реальній основі, а не на романтизмі й ретроградності, що вона мусить іти знизу у гору, а не з гори (з хмари) у низ” (З листа до В. Навроцького). Шлях розвитку літератури “знизу угору”, від “простої” до “високої” М. Драгоманов обґрунтовував, по-перше, соціальним складом української нації – майже винятково селянської, „хлопської”, а по-друге, прогресивними загальноєвропейськими тенденціями, за якими “не к тому йде, щоб панами робиться, а щоб хлопами”. Усе нове, що з’являлося в українській літературі, видавалося йому відступом від реалізму, як, наприклад, оповідання В. Шашкевича „Пімста і великодушіє” чи драма Ф. Заревича „Бондарівна”. Підкреслюючи народність мови в байках Л. Глібова, М. Драгоманов усе ж зауважував, що „хахли” в них відтворені не так реально, як „кацапи” у байках І. Крилова. Критик констатує, що, крім творів Л. Глібова та І. Нечуя, українська література досі “нічого путнього” не дала. Повість І. Нечуя „Новий чоловік” видалася йому схематичною та конспективною, хоча автора він вважав найбільш талановитим із белетристів і „відчув” у його творах „новий напрямок”. М. Драгоманов був незадоволений постаттю “нового чоловіка”, що не став, на його думку, справді новою людиною типу Лопухова, Кірсанова, Базарова, Рахметова. Однак, вимагаючи типових образів у літературі, він не помітив, що Радюк був „живим типом” українофіла 60-х років, увібравши в себе всі його характерні риси, і мав позитивний вплив на молоде покоління українців. Так само дорікав М. Драгоманов галичанам браком європейської освіти, хоча сам побоювався неточності у вживанні латинських висловів, бо, як писав, у Галичині знають латинську, як свою. Земляки були незадоволені його вимогами „зразу підняти серйозну і високу мірку” в літературі. Декларування, особливо в полемічному запалі, „общеруських” засад та настійливе підкреслю-

вання переваг російської літератури, її європейськості викликали опір і незгоди в Україні та Галичині. „... Дуже мені достається за мої погляди і статті і од киян, і од галичан, – із болем зізнавався М. Драгоманов. – Але я усе-таки хочу думати, що я їм свій, а не чужий” (З листа до В. Навроцького).

Протягом 1870–1881 рр. М. Драгоманов вів бесіди навколо українських проблем із не менш як двомастами російських революціонерів-соціалістів різного рівня ерудиції, освіти та політичної активності й зробив вражаючі для себе висновки: ні один із його співбесідників не виявив належного розуміння необхідності українського відродження. Російські колеги відбувалися утертими фразами про загальнолюдськість, необхідність космополітичної солідарності й шкідливість національної винятковості, українську літературу вважали “річчю примхи”, “непотрібним провінціалізмом”. Усе це спонукало М. Драгоманова переглянути свої погляди 60-х рр. і підсумувати, що характерною особливістю майже всіх “великоруських” діячів, навіть найпередовіших, було “незнання того, що таке Україна і її інтереси, чого хочуть та як хочуть українці і, разом з тим, сміливість у вирішенні українських питань та категоричність присудів над “хохлацькими свиньми і їх безтолковістю” (вислів В. Бєлінського.– О. К.)[5, XIV–XV].

Наукове осмислення українсько-польських відносин, зокрема польського повстання 1863 р., у 70–80-х рр. розкрило перед М. Драгомановим імперські прагнення польських революціонерів відновити історичну Польщу, тобто підняти заколот в Україні, щоб представити Правобережжя як польську провінцію. Тоді він виявив спотворене трактування з польського боку українських культурних надбань і національного руху загалом, занедбане вивчення східних володінь Речі Посполитої, необ’єктивне ставлення до козаків як розбишак, надмірну ідеалізацію Польського королівства, притупленість критичного осмислення польської історії. М. Драгоманов усвідомлює помилковість власних висновків про нібито „реакційне” ставлення українців до російської літератури та поляків.

Як ґрунтовний учений і дослідник всесвітньої історії, він знав, що „стеження” широких загальнолюдських завдань у літературі можливе лише там, де письменник, виразник ідей і прагнень свого народу, „спокійний” за саме існування цього народу. Вічний страх за націо-

нальність, неодноразово писав він, іде в парі „із тенденційністю”, „дрібнотою ідей”, „здрібненням” талантів, “неприхильністю” до загальнолюдських змагань. І поряд із тим уперто називав українських письменників „доктринерами націоналізму”, які на перший план висувають „тенденційну мертвеччину” та „етнографічний дилетантизм”, не приймають надбань „російсько-європейської” літератури.

Надмірно гострі оцінки творчості українських письменників у статтях та численних листах М. Драгоманова поза контекстом подібних висловлювань на адресу російської літератури приводили дослідників до висновків про драгоманівське „україноненависництво”. Від подібного непорозуміння застерігали вже сучасники М. Драгоманова, з приводу цього глибоко переживали Олена Пчілка й Леся Українка, а сам громовержець нарікав на свій „скептицизм”, через який, моляв, про нього „не те думають”. Зазначимо, що в період погодженості культурних завдань між М. Драгомановим і старогромадівцями написані найкращі студії вченого, наприклад, праця „Историческая Польша и великорусская демократия” – найвище досягнення тогочасної всеросійської публіцистики. Внаслідок бурхливої і складної взаємодії цих двох сторін в українській літературі появилася повість О. Кониського „Юрій Горовенко” – перша спроба суспільно-політичної прози.

У листах до І. Франка М. Драгоманов ставив „конечне условіє” – „нефанатичного” погляду на українсько-російські літературні справи. Ці вимоги спонукали молодого поета відсунути на другий план улюблену працю, яка приносила, як скаже він пізніше, багато втіхи його серцю, а зайнятися видавничою діяльністю. То мало бути видання перекладів із російської та європейської літератур, що неодмінно виробило б у Галичині “хорошу публіку” з „реальнішим поглядом на життя”. Для читацького загалу І. Франко планує видавати бібліотеку белетристики, для вужчого кола – наукові статті, а надалі перейти до видання науково-популярної літератури. До бібліотеки белетристики мали ввійти переклади Тургенєва, Гончарова, Гоголя, Салтикова-Щедріна, Доде, Золя, Еркмана-Шатріана, Діккенса, Кабальєро. Крім проблеми мови і правопису, І. Франко зіткнувся з ще одною “хисткою” проблемою: у доборі й перекладах творів європейської літератури орієнтуватися на освічену публіку чи на простий народ. Вимоги М. Драгоманова давати “новоєвропейську”

літературу треба треба було виконувати дуже обережно: І. Франко передбачив, що освічена публіка в Галичині відвернеться від повістей Е. Золя як надто “батярських”, а від “Що робити?” М. Чернишевського – як твору нецікавого й нехудожнього. Не було не тільки перекладачів (І. Франко “постягав” для цього гімназистів, хоч їх переклади, зрозуміло, вимагали його власного контролю та доопрацювання), але й самих оригіналів для перекладу, особливо з російської літератури. Пошуки творів І. Тургенєва, наприклад, зайняли І. Франкові два тижні часу. Крім того, не всі поради М. Драгоманова видавались суттєвими. Так, замість запропонованого ним для “Друга” резюме з “Нови” Тургенєва, І. Франко вважав за краще подати дещо з Еркмана-Шатріана чи Флобера. Особливо дразливими були в Галичині теоретичні обґрунтування М. Драгоманова про потребу розвивати українським письменникам, подібно до М. Гоголя, „другу душу” й „слово”, тобто мову художнього твору, відсунути на другий план. Його „наштуркування”, що важливішими у творі є “дух і матеріал, ніж слово”, галичан не переконували. Цей відгомін висловлювань В. Бєлінського у поглядах М. Драгоманова наприкінці 70-х рр. відчутно послабився. У статті “По вопросу о малорусской литературе”, наприклад, уже помітне схиляння вченого до „форми і способу”, тобто до національних особливостей літератури. Термін “національна” М. Драгоманов уживав, але вищим мірилом літератури, на його думку, була “народність”, тобто „демократизм”. „Чим більш народна література, – читаємо у праці „По вопросу о малорусской литературе”, – тим більше вглиб захоплює людей…” [4, 394–395]. Як бачимо, одночасно із помилковою тезою про незалежність вартості твору від мови М. Драгоманов ставив перед письменниками вимогу писати рідною мовою. В іншому ж випадку вони не тільки не стануть Тургенєвими, Некрасовими, а будуть лише “переспівувати” інших, тобто “погублять” себе.

У працях М. Драгоманова кінця 70-х – початку 80-х рр., зокрема таких, як “Переднє слово [до “Громади” 1878 р.]”, “Шевченко, українофіли і соціалізм” та інших, вироблена обширна програма розвитку “нового виду” українства, найперша й найвища мета якого − об’єднатися і докласти зусиль, щоб жити “по своїй волі на своїй землі”. Оскільки українці втратили державу, а відновити її шляхом повстання проти Росії чи Австрії − “річ неможлива”, то вони повинні

добиватися громадської волі за допомогою інших залежних від цієї держави народів. Дорога до цієї мети, як і будь-яка дорога, є легшою тоді, коли нею йдуть “більш свідомі”, ніж “темні”. Тому чи не найперша місія за цією програмою належала літературі: письменники разом з усією українською інтелігенцією повинні побачити прогресивні демократичні тенденції в далекому минулому, поєднати їх із тими, що виробились у період XVIII і XIX ст., і цю нитку, яка обірвалась, пов’язати із прогресивним європейством [2, 289–290]. Шанси розвитку такого новоєвропейського українства М. Драгоманов бачив насамперед у Галичині, бо воно, особливо письменство, могло „вільніше там впорядковуватись”. Кінець 70-х рр. учений вважав “ліпшим часом” для української літератури, щоб “поборотись” із російською, яка переслідувалася за нігілізм і була позбавлена уваги з боку революційних гуртків. Адже “общеросійство” “підірвалось” у соціалістичній пропаганді, і загалом російські соціалісти народну справу уявляли вужче, ніж українці, які не тільки ніколи не радили відкинути зовсім науку чи відкласти її “на другий день революції”, а розуміли втілення соціалістичної ідеї “на ширших підвалинах: поруч і з волею державною, і зі зростом усіх пород людських та науки, ремесла, штуки” [2, 427−428].

У працях названого періоду вже відсутні нагадування про важливість „общеруського” письменства, тим більше попередні вимоги М. Драгоманова участі українських письменників у ньому. Вибір мови для літературного твору також не підлягав дискусії: це повинна бути тільки українська мова. М. Драгоманов акцентував на важливості розвитку україномовної літератури серед городян. Українська думка мала пропагувати „осілість, земляцтво”, бо „кочуванням” можна прислужитися кому завгодно, тільки не народові. Поняття „народ” М. Драгоманов значно розширює − це не простолюд, не тільки селяни-хлібороби, а всі, хто виконує потрібну для громади роботу. Пора кочування українського інтелігента чи то думкою, чи конкретною працею „от финских хладных скал до пламенной Тавриды” і od morza do morza закінчилась. М. Драгоманов попереджує, що завдання для тих, хто не зрікся українства, надзвичайно важке: на відміну від набагато чисельнішої інтелігенції інших країн, українській треба було виконувати не по одній, а по декілька справ одночасно. Інтелігенція, найперше письменники, мала „... заректись не йти з

України,... упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці...” [2, 306]. Поняття осілості в М. Драгоманова аж ніяк не означало замкнутості. Навпаки, це осіле українство, письменство насамперед, мало розвиватися на ширшій основі, що виходила б далеко за межі Росії, тобто європейсько-слов’янській. Вибратись із „ям”, які „порило” життя у складних історичних умовах, українство може лише так: “...Стоячи ногами й з серцем на нашій Україні... держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов’янщину” [2, 404]. Проте ці важливі думки притінювалися підозрюваннями М. Драгоманова в „общерусизмі”.

Усі ці непослідовності „найбільшого публіцистичного таланту нашої нації” І. Франко пояснював його „завчасною появою”, „зовсім новочасними, європейськими” поглядами, його „роздразненим киданням” на стику двох літератур. У російсько-українських умовах над М. Драгомановим як людиною перехідної формації тяжіло „прокляття зацофаного осередка, непочатого перелога” [6, 516]. Драгомановські „шукання” синтезу українських національних традицій і всеросійського радикалізму, способів закорінення прогресивних російських ідей в українській літературі мусили за російських обставин, резюмував І. Франко, „довести до трагічного кінця”.

Література

1. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877).– Л., 1889.– 456 с.
2. Драгоманов М. Вибране.– К: Либідь, 1991.– 682 с.
3. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Вольное слово.– Женева, 1881.– N5.– С. 2.
4. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К., 1970.– Т. 1.– 531 с.; Т. 2.– 595 с.
5. Драгоманов М. Предисловие // Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю.– Женева, 1880.– С. III–XXII.
6. Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Твори: У 50 т.– К., 1984.– Т. 41.– С. 471–529.